

Wiesław Witkowski
Kraków

Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim

1. Kiedy pół wieku temu Stanisław Urbańczyk pisał swój artykuł *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*¹, miał on do dyspozycji jedynie trzy pierwsze opublikowane już tomy *Słownika staropolskiego*² (dalej: StStp) i niekompletny (bo uzupełniany jeszcze stopniowo nowymi materiałami) indeks wyrazów do dalszych jego tomów. To też nie sposób się dziwić, że badacz ten nie był w stanie zamieścić w swojej pracy sporej liczby słów, które już przed 16. wiekiem trafiły do polszczyzny z języków wschodniosłowiańskich (bo nie tylko z ukraińskiego) lub za ich wielce prawdopodobnym pośrednictwem. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie znacznie pełniejszego wykazu ruskich zapożyczeń leksykalnych odnotowanych w StStp, jak też skorygowanie pewnych nieścisłości, występujących w pionierskim dziele krakowskiego sławisty.

2. Przegląd zgromadzonego materiału rozpoczniemy od prezentacji szczególnie licznego w StStp słownictwa proveniencji ruskiej z dziedziny administracji, ekonomii i prawa. Tworzą je:

a) nazwy osobowe (tudzież ich derywaty):

ataman || *wataman* – niższy urzędnik w majątku ziemskim na ziemi halickiej i lwowskiej, ekonom;

bojar – członek stanu wolnego (poniekąd odpowiednik ruski polskiego szlachcica);

¹ Artykuł opublikowany jest w tomie *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawińskiego*, red. T. Milewski, J. Safarewicz, F. Sławski, Warszawa 1963.

² *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Warszawa : Kraków 1953–2004.

ciwun || *tywun* – niższy urzędnik w majątku ziemskim na Białorusi, ekonom;
diaczek || *dyjaczek* – pisarczyk;
diak || *dyjak* – pisarz, kancelista;
dziecki – woźny sądowy;
hołota || *gołota* – człowiek nieosiadły, wagant, hultaj;
horodniczy || *grodniczy* – zarządca grodu, burgrabia;
hrodnianin || *grodnianin* – dworzanin ruski Władysława Jagiełły (z okolic Grodna);
kalannik || *kalennik* – członek królewskiej ludności służebnej ziemi halickiej
 i lwowskiej;
kniaź || *knieź* – sołtys wsi na prawie wołoskim;
kniaziowa – żona kniazia, sołtysa;
kniazi – odnoszący się do kniazia;
kniaziów – będący własnością kniazia;
koniuszy || *koniusz* – zarządca stajni wielkksiążęcych i królewskich;
mohorycznik – świadek zawartej transakcji handlowej;
oóczyc – spadkobirca;
ordyniec || *hordyniec* – członek królewskiej ludności służebnej ziemi halickiej
 i lwowskiej;
podworzyszczy || *podworyczny* – chłop, gospodarz dworzyszczca;
póldworzyczny – chłop posiadający pół dworzyszczca;
smolnianin – dworzanin ruski Władysława Jagiełły (z okolic Smoleńska);
świrenny – komornik, zarządca wielkksiążęcych dóbr stołowych;
tołmacz – tłumacz urzędowy.

b) nazwy czynności i stanów (tudzież ich derywaty):

dziakło – danina w zbożu i sianie, pobierana na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego;
dziakielny – dotyczący dziakła;
dziecki – wzięty w zastaw;
dzieckie – opłata na rzecz dzieckiego, woźnego sądowego;
dzieckować – egzekwować zobowiązanie;
dzieckowanie – branie w zastaw;
kalanny || *kalenny* – dotyczący kalaństwa;
kalaństwo – rodzaj służby, świadczonej królowi;
kniastwo – urząd sołtysa, sołectwo;
mohorycz – przepijanie transakcji handlowej;
orda – jedna z kilkunastu wsi na prawie wołoskim w ziemi halickiej i lwowskiej,
 zamieszkałych przez kalanników ewentualnie ordynców;
posul – łapówka;
prażniczne – rodzaj daniny;

projezd – koszta podróży;
przywianek – suma pieniężna, zapisywana żonie przez męża na jego dobrach
rocztwo – termin opuszczenia gospodarstwa przez kmiecia;
rozpust – opłata uiszczana na Rusi na rzecz władzy przeprowadzającej rozwód;
skop – danina płacona w snopach zboża;
sotny – odnoszący się do sotni, królewskiej organizacji służebnej;
targowla – akt kupna-sprzedaży;
wzwód || *zwod* – początek procesu sądowego;
żyr || *żer* – opłata za wypas trzody w lesie.

Szczególny problem stanowią, wchodzące w skład tej podgrupy znaczeniowej, rzeczowniki z sufiksem *-izna*. Prof. Urbańczyk uznał ów sufiks za twór ruski i, co za tym idzie, zaliczył wszystkie zawierające go wyrazy do pożyczek z języka ukraińskiego. Jednakowoż dokładna analiza odnośnego materiału, tj. jego konfrontacja z najbliższymi mu formalnie i znaczeniowo rzeczownikami, poświadczonymi w słownikach historycznych języków wschodniosłowiańskich, pozwala jedynie w części z nich dopatrywać się korzeni ruskich. Tak więc można by przyjąć, że staropolska *odumarszczyzna* ‘majątek po zmarłym’ wywodzi się ze staroruskiego (ale poświadczonego dopiero w 17 w.) rzeczownika *отумерщина*³, że staropolska *podymszczyzna* || *podymszczyzna* ‘rodzaj daniny’ – ze staroruskiego (15 w.) *подымщина*⁴, że staropolska *połówszczyzna* ‘rodzaj daniny’ – ze staroruskiego (ale poświadczonego dopiero w 17 w.) *поголовщина*⁵, a staropolska *starzyzna* ‘dziedzictwo’ – ze staroruskiego (15 w.) *старина*⁶. Ruskiej genezy dopatrywać się też można w, nienależącym już do tej podgrupy, staropolskim rzeczowniku *błocizna* || *błocina* ‘bagnó, moczary’. Por. staroruskie (16 w.) *болотина*⁷ bądź cerkiewnoruskie (13 w.) *блатина*⁸.

Jednakże pozostałe *-izmy* || *-yzmy*, odnotowane w SłStp, a mianowicie: *babina* || *babizna* || *babczyzna* ‘spadek po babce’, *bojkowizna* ‘spadek po wuju’, *kopczyzna* ‘rodzaj daniny’, *poradlczyzna* ‘rodzaj daniny’, *powołczyzna* || *powołowszczyzna* ‘rodzaj daniny’, *poziemszczyzna* ‘rodzaj daniny’, *pustowszczyzna* ‘gospodarstwo, porzucone przez kmiecia’⁹, *roczyzna* ‘rodzaj daniny’, *stryjowizna* ‘spadek

³ Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVII ст.* Київ : Нью Йорк 2002–2003 s.v.

⁴ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, Київ 1977–1978 s.v.

⁵ Є. Тимченко, *Матеріали ... s.v.*

⁶ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санктпетербург 1893–1903 s.v.

⁷ *Словарь русского языка XV–XVII вв.*, Москва 1975– s.v.

⁸ И. И. Срезневский, *Материалы ... s.v.*

⁹ Є. Тимченко, *Матеріали ... s.v. пустовщина*.

po stryju' i *ziemszczyzna* 'rodzaj daniny', nieposiadające dostatecznie wyraźnych odpowiedników na gruncie języków wschodniosłowiańskich, wypadnie uznać za twory rodzime, lechickie. No, może z wyjątkiem nieco zagadkowej *osielczyny* || *osielszczyzny* || *osiedlsczyzny* 'opłaty za nowoosiadłego chłopa'.

3. Drugą co do znaczenia grupę zapożyczeń wschodniosłowiańskich w staropolszczyźnie stanowią wyrazy o tematyce religijnej. Tworzą ją:

a) nazwy osobowe (tudzież ich derywaty):

bajtko – duchowny prawosławny, pop;
czerniec || *czyrniec* – zakonnik prawosławny, mnich;
harchimandryta – opat generalny;
humen || *humion* – igumen, przełożony monasteru;
mitropolit – metropolita prawosławny;
popadyja || *popadynia* – żona popa, prawosławnego duchownego;
popowic – syn popa;
popowski – odnoszący się do popa;
proskurnica – kobieta wypiekająca proskury;
Spas – Zbawiciel;
władyka – tytuł honorowy biskupa prawosławnego;
 i (być może) *bies*¹⁰ – diabeł.

b) nazwy instytucji, świąt i przedmiotów kultu religijnego:

epifania – święto Objawienia Pańskiego, Trzech Króli;
kryłos – świątynia prawosławna, cerkiew¹¹;
maślnica – mięsopust, ostatnia niedziela przed Wielkim Postem;
monaster || *monastyr* – klasztor prawosławny;
prażniczny – świąteczny;
prażnik – święto cerkiewne;
proskura – proskora, chleb święcony, używany jako hostia;
proskurnica – pomieszczenie, w którym wypieka się proskury;
soroczyny – czterdziestodniowy okres, poświęcony wspomnieniom osoby zmarłej;
spasienie – zbawienie;
wieńczanie – ślub, zawarcie małżeństwa;
władystwo – władcyctwo, biskupstwo prawosławne.

¹⁰ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952 –.

¹¹ Zarówno rzeczownik *cerkiew* jak i *pop* (a niechybnie też niektóre ich derywaty) zapożyczyliśmy wcześniej od Czechów.

4. Trzecie miejsce w interesującym nas zbiorze zapożyczeń zajmują wyrazy nazywające realia życia wiejskiego. Są to:

a) nazwy osiedli i zabudowań:

dworzyszcze – gospodarstwo wiejskie określonej wielkości;
koszar || *koszara* – zagroda dla owiec;
namiot – przenośne pomieszczenie z tkaniny lub skór;
ostróg – ostrokół, palisada z zaostrzonych kołów;
przedsiołny – leżący przed siołem, wsią;
przysiółek || *przysiódek* – niewielka osada w pobliżu wsi;
punia – stodoła, bróg;
siedliszcze – gospodarstwo wiejskie, zagroda;
sioło – wieś;
skrow – schowek, kryjówka;
zydło – zabudowania mieszkalne i gospodarcze.

b) nazwy pól uprawnych:

delny łan – łan określonej wielkości;
pasznia – pole uprawne;
sianożęć – łąka, z której zbiera się siano;
wzduch – rodzaj łąki.

c) nazwu środków transportu:

bolki – sanie do przewozu towarów;
kolasa – prymitywny wóz do przewozu towarów;
kolimaga – sanki bądź płozy do przewozu towarów;
telega – wóz chłopski, furmanka;
teleżny – odnoszący się do telegi.

5. Znaczną część pozostałych zapożyczeń da się rozlokować w kolejnych pięciu dostatecznie wyrazistych grupach znaczeniowych. Będą to: a) rzeczowniki – nazwy odzieży, obuwia, tkanin i ozdób kobiecych, b) rzeczowniki – nazwy terenowe, c) rzeczowniki – nazwy roślin, d) rzeczowniki – nazwy zwierząt, e) rzeczowniki – nazwy jednostek miary i wagi.

a) nazwy odzieży, obuwia, tkanin i ozdób kobiecych:

bisior – tkanina jedwabna;
czobot – rodzaj buta;
hazuka || *azuka* – długa zwierzchnia suknia;
jarmulka || *jermulka* – rodzaj nakrycia głowy;

kieczka – przepaska na głowę;
kitajka – rodzaj tkaniny jedwabnej;
kitajczany – zrobiony z kitajki;
kiwior – rodzaj nakrycia głowy;
kołtka – 1) kolczyk; 2) naszyjnik;
opończa – rodzaj płaszcza;
port – grube sukno;
serpanek || *serpanka* – chusta na głowę;
tolstka – chusta z grubego sukna;
tolstka – chusta z grubego płótna;
torłop – 1) błam futrzany; 2) futro.

b) nazwy terenowe:

dział – graniczny grzbiet górski;
krynica – źródło;
lug – mokradło, bagno;
lugowina – mokradło, bagno;
obód – dolina;
płonina – łąka górską we wschodnich Karpatach;
pohorile – pogorzelsko;
prasolka – trakt solny;
prud – sadzawka, staw;
pustowszczyzna – gospodarstwo rolne porzucone przez kmiecia;
rozłój – 1) zagłębienie w ziemi; 2) dolina;
werteb || *werteba* – 1) uskok terenowy, przepaść; 2) jaskinia;
wzłój – rozlewisko, zalew.

c) nazwy roślin:

dereń – *Cornus mas* L.
greka || *gryka* || *gryczka* || *gryczycha* – *Fagopyrum esculentum* Moench;
hawiaź – *Symphytum officinale* L.;
hordowit – *Malva crispa* L.;
język sobaczy – *Anchusa officinalis* L.;
karbus – *Citrullus vulgaris* Schrad;
orkisz – *Triticum spelta* L.;
smorodyna – *Ribes nigrum* L.;
tarhun || *torhun* – *Artemisia dracunculus* L.;
wasilek – *Occimum basilicum* L.

d) nazwy zwierząt:

bachmat – koń tatarski;
badawia – koń arabski;
chomik – kret *Talpa Europaea* L.;
hałka – kawka *Coloeus monedula* L.;
klacza || *klacz* – kobyła;
krzeczot – raróg *Falco cherrug* Gray;
pardwa – drop *Lagopus mutus* Laech;
pohacz || *puchacz* – sowa *Strix bubo* L.;
zubr || *ząbr* – żubr *Bos urus* L.

e) nazwy jednostek miary i wagi:

bezmian – jednostka masy (około 1 kg);
czetwertnia – część czwarta jakiejś jednostki miary przedmiotów sypkich;
kul – snop, wiązka (przybliżona miara objętości);
pud – jednostka masy (około 16 kg);
socha – obszar ziemi, jaki można zorać jednego dnia jedną sochą;
sorok – wiązka skór sobolich (40 sztuk);
ustaw – jednostka objętości ciał płynnych.

6. Niemieszczące się w wyodrębnionych wyżej grupach semantycznych dawne zapożyczenia ruskie wypadnie ująć w trzech zespołach formalno-znaczeniowych.

a) Pierwszy z nich obejmie wszystkie pozostałe rzeczowniki osobowe:

bojarzyn – wojownik;
czobotnik – szewc;
družko – kolega, towarzysz;
kijanin – mieszkaniec Kijowa;
koczuga – kobieta lekkich obyczajów, ladacznica;
koniuch – stajenny;
mielnik – młynarz;
ordyniec || *hordyniec* – członek ordy tatarskiej;
prasoł – handlarz solą;
putnik – podróżnik, wędrowiec;
siabr || *siebr* – współnik, towarzysz;
szurzyn – szurzy, brat żony;
żonka – wieśniaczka ruska.

b) Zespół drugi – rzeczowniki nieosobowe i przymiotniki:

basatyk – rodzaj bicia z ołowianą kulką na końcu rzemienia;

bulatowy – stalowy;
chobotnica – sieć na ryby;
czudność – cudność;
czudny – cudny;
czudo – cudo;
denka – drobna moneta ruska, ćwierć grosza;
derka – koc, narzuta;
doleszny – znajdujący się w dole, poniżej;
drop || *dropa* – ślad zadrapania, zdarty naskórek;
hrudzina – kość mostkowa wraz z pokrywającym ją mięsem;
kaleta || *kaletka* – woreczek na pieniądze;
korczak || *korczag* – kubek, kielich;
korczakowy – dotyczący korczaka;
kryha – sieć rybacka;
niżny – dolny;
orda – plemiona tatarskie, zorganizowane w rodzaj jednostki państwowej;
plyt – tratw;
plytwa – prawdopodobnie też tratwa (kontekst nie pozwala uściślić znaczenia);
posag – wiano panny młodej;
przeświew – otwór w strzesze, służący do odprowadzania dymu;
rohatyna – rodzaj włóczni;
roztruchan – kubek, kielich;
rubl || *rubel* – srebrna moneta ruska, 20 groszy;
ruski – właściwy Rusi, Rusinom;
siemia || *siemię* – potomstwo, ród, rodzina;
styrta – stóg siana;
sulica – włócznia, dzida;
szołomek – mały hełm;
świepioto – barć leśnych pszczół;
tołpa – bryłka soli;
tybinki || *ciebienki* – płaty skóry u siodła dla ochrony nóg jeźdźca;
wyja – szyja.

c) Zespół trzeci – czasowniki i rzeczowniki odsłowne:

haładanie – kotłowanina, tumult;
izjawić – objawić, oznajmić;
otadźbić – okraść;
poruczać – polecać, powierzać;
powielenie – rozkaz;
powielić – nakazać, polecić;

siabrzyc – brać udział, współdziałać;
tużenie – tęsknota;
tużyć – tęsknić, smuć się;
wykoczować – wyprowadzić, uprowadzić.

7. Zaprezentowany wyżej zbiór zapożyczeń leksykalnych z języków wschodniosłowiańskich, jakie odnotowane zostały w SłStp, różni się wyraźnie od takiegoż zbioru w publikacji Stanisława Urbańczyka. Różni się dwojako: z jednej strony obecnością w nim dziesiątków wyrazów, o których istnieniu w najdawniejszych zabytkach piśmiennictwa polskiego nie mógł wiedzieć krakowski językoznawca, z drugiej zaś pominięciem w nim sporej liczby słów, jakie, ów badacz zbyt pochopnie zaliczył do importów ruskich¹².

Naturalnie i zbiór niniejszy nie daje pełnego obrazu wpływów wschodniosłowiańskich na leksykę naszej przedszesnastowiecznej polszczyzny. Ba, już nawet obecnie możemy wymienić trzy źródła jego wzbogacenia: po pierwsze – należy zbadać, czy wymienione przez profesora Urbańczyka (a pominięte w SłStp) rusyzmy – *chata* i *kryłozanin* – nie kryją się aby w cytatach ilustrujących inne wyrazy hasłowe SłStp; po wtóre – należy przyjrzeć się dokładnie dziesiątkom mniej znanych fitonimów, jakie zawiera SłStp i po trzecie – w oparciu o fakt, iż słownik ten notuje wyrazy *bulatowy*, *sotny*, *szołomek* i *świrenny*, próbować odnaleźć w najdawniejszych tekstach polskich motywujące je rzeczowniki: *bulat*, *sotnia*, *szołom* i *świren*.

Summary

The earliest Ruthenian (East Slavic) borrowings in Polish revisited

This article supplements new material to the collection of Ruthenian lexical borrowings in Old Polish compiled by Stanisław Urbańczyk half a century ago. It also corrects some erroneous etymologies performed by this researcher.

¹² Prócz wymienionych wyżej dziesięciu (jedenastu?) z przyrostkiem *-izna* są to: *dla* – ‘długość’, *dolina* – ‘vallis’, *dubas* || *dlubas* – ‘łódź jednodrewna, wydłubana w pniu’, *garb* – ‘wyniosłość, wzniesienie’, *hazuka* || *azuka* – ‘rodzaj sukni’, *isty* || *istny* – ‘wspomniany, rzeczony’, *iścina* || *iścizna* – ‘główna suma pieniężna’, *iściny* || *iścisty* – ‘główny, podstawowy’, *kaftan* – ‘rodzaj płaszcza’, *kamcha* – ‘rodzaj tkaniny jedwabnej’, *kamchowy* – ‘zrobiony z kamchy’, *kleć* – ‘szopa, buda’, *kord* – ‘rodzaj miecza’, *luk* – ‘cebula, czosnek’, *okopisko żydowskie* – ‘kirkut’, *patuba* – ‘plachta nad wozem’, *pawłoka* – ‘purpura’, *pogroza* – ‘pogródka’, *przednica* || *przedniczka* – ‘jakaś ozdoba sukni kobiecej’, *sucica* – ‘kopiec’, *spadek* – ‘dziedzictwo’, *spadły* – ‘odziedziczony’, *trzcinnik* – ‘jakaś miara zboża’, *walach* i *walaszek* – ‘koń wykastrowany’.